

DIŞ TİCARETTE ÜRÜN BAKIMINDAN YOĞUNLAŞMA HAKKINDAKİ İLK ETÜDLER VE SONUÇLARI

Prof. Dr. Cihan DURA*

Dış ticaretle, ihraç ve ithal edilen ürünler itibariyle yoğunlaşma, ithalat ve ihracatta coğrafi yoğunlaşma, çeşitli ülkelerin Dünya ihracatındaki payları olmak üzere başlıca üç tür yoğunlaşma ölçülmüő ve etüd edilmiőtir. Dış ticaretteki yoğunlaşma olgusu hakkındaki tartıőmalar aslında, 1950'den öncelere gitmekteyse de bu konu üzerinde ilk kantitatif ve geniş çapta bir araştırma M. MICHAELY tarafından yapılmıştır (1). Adı geçen yazarın öncü çalıőmasından sonra, dış ticaretle yoğunlaşmaya iliőtkin araştırmalar giderek artmıőtır (2).

-
- (*) Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi (Bu makaledeki şekli itina ile çizen Okutman Ali İhsan Çakıl'a en içten teőekkürlerimi sunarım.)
- (1) Tek istisna A. O. HIRSCHMAN'ın coğrafi yoğunlaşma hakkındaki öncü çalıőmasıdır. Bkz.: Albert O. HIRSCHMAN, **National Power and the Structure of Foreign Trade**, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1954, Chapter VI. M. MICHAELY dış ticaretle yoğunlaşma üzerindeki çalıőmalarını, iki makale halinde yayınladıktan sonra, daha geniş ve ayrıntılı olarak bir kitapta toplamıőtır. Bkz.: M. MICHAELY, «Concentration of Exports and Imports, an International Comparison,» **Economic Journal**, C. 68, no. 272, (Dec. 1958), ss. 722-36; «The Shares of Countries in World Trade,» **Review of Economics and Statistics**, C. 42, no. 3, (Aug. 1960), ss. 307-17 ve **Concentration in International Trade**, Amsterdam, North Holland Publishing Co., VII-67 s. (Kitabın 1967'de ikinci baskısı yapılmıştır.)
- (2) Dış ticaretle ürün yođunlaőmasını analiz eden, sonraki yıllara ait bazı etüdlere Őunlardır : B. F. MASSELL, «Export earnings. A cross section Analysis,» **American Economic Review**, C. 54, no. 2, ss. 47-63 ve «Export Instability and Economic Structure,» **American Economic Review**, C. 60, no. 4, (Sep. 1970), ss. 618-30 S. KUZNETS, «Quantitative aspects of the Economic Growth of Nations, IX-Level and Structure of Foreign Trade : Comparison for Recent Years,» **Economic Development and Cultural Change**, C. XII, no. 1, Part. II, (Oct. 1964); W. C. BRAINARD and R. N. COOPER, «Uncertainty and Diversification in International Trade,» **Food Research Institute Studies in Agricultural Economics, Trade and Development**, C. VIII, no. 3, (1968), ss. 275-85; G. K. HELLEINER, **International Trade and Economic Development**, Penguin Books, Cox and Wyman Ltd, 1972, chapter 5; NATIONS UNIES, **Manuel de statistiques du commerce international et du dęveloppement**, Newyork, 1972, s. 211 ve dev.

M. MICHAELY ünlü kitabında, dış ticarete yoğunlaşma kavramının ayrıca bir tanımını yapmamakta, sadece, matematik formülünü vermekle yetinmektedir. Genel bir kabul olarak yoğunlaşma terimi «çeşitlenme noksanlığı» veya «sınırlı sayıda üründe ihtisaslaşma» anlamında kullanılmaktadır. Meselâ G. MARCY'ye göre, ürün itibariyle yoğunlaşmaya ilişkin bir etüd, bir ülkenin ithalat veya ihracatının az veya çok sayıda ürünü kapsayıp kapsamadığını bilmeyi mümkün kılar ve ülkeler arasında mevcut olan farkları izah etmeye çalışır. Ancak, ihrac (veya ithal) ürünlerini sadece sayısı itibariyle ön plana alarak yapılan bir tanımlamanın, etüd konusu kavramı yeteri kadar kuşatmadığına inanıyoruz. Şöyle ki, meselâ Birleşmiş Milletlerin hesaplamalarına göre, Uruguay'ın 1962 ve 1968 yıllarında ihrac ettiği ürün sayısı 12 olarak sabit kaldığı halde, ihracat yoğunlaşma katsayısı aynı dönemde 0.917'den 0.463'e düşmüştür. Venezüella, Bolivya ve Moritanya'nın 1962'de ihrac ettiği ürünlerin sayısı herbiri için 12 olmasına rağmen, yoğunlaşma katsayıları sırasıyla 0.705, 0.795 ve 0.447 idi. Her ikisi de aynı sayıda 11 ürün ihrac eden Uganda ve Irak'ın katsayıları (sırasıyla 0.582 ve 0.921) birbirinden hayli farklıdır (3). İhracat ürün sayısı aynı olmakla beraber, yoğunlaşma katsayılarında beliren bu farklılıklar ihrac gelir veya miktarlarının aynı sayıdaki ürünler arasında «dengesiz» dağılmasından ileri gelmektedir. O halde yoğunlaşmanın tanımını, bu «dengesiz» dağılımı da içerecek şekilde genişletmek gerekir. Biz böyle bir tanımın, «ithalat veya ihracata ilişkin döviz akımlarının sınırlı sayıda ürüne bağlı olarak ve üründen ürüne dengesiz biçimde gerçekleşmesi» şeklinde yapılabileceği kanısındayız.

İhracatı «yoğunlaşık» olan ülkeler, ekonomik literatürde «tek kültürlü ülke», «ihracat ekonomisi» veya «bağlı ekonomi» gibi terimlerle anılır. Bu ülkelerin hemen tamamı gelişmekte olan ülkeler olup döviz gelirlerinin büyük bölümünü bir veya birkaç temel ihracat ürününden sağlama durumundadır. Bundan dolayıdır ki ihracatta ürün yoğunlaşması olgusu, ekonomik analizlerde ihracatın bileşimi, ihracatta coğrafi yoğunlaşma, ülke ihracatının Dünya pazarlarındaki payı, ihrac ürünlerinin yurt - içi tüketimi, dış ticaretin önemi, ekonominin büyüklüğü,

(3) İstatistik veriler Birleşmiş Milletler'in adı geçen eserinden alınmıştır.

ekonomik gelişme düzeyi gibi faktörlerin yanısıra daha çok ihracat istikrarsızlığını açıklayıcı bir değişken olarak yer alır (4), (5).

Bu makalede, dış ticarete ürün-yoğunlaşmasının nasıl ölçüldüğü hususunda gerekli bilgi verildikten sonra, dış ticarete ürün yoğunlaşması hakkındaki temel istatistik çalışmaları özetlenecektir.

A. DIŞ TİCARETE ÜRÜN YOĞUNLAŞMASININ ÖLÇÜLMESİ

İhracat ve ithalatta ürün bakımından yoğunlaşma belli bir ürün sınıflaması ve yoğunlaşma formülü esas alınarak ölçülür. Bu maksatla genellikle SITC ve Gini-Hirschman yoğunlaşma formülü kullanılır. Bu formülün belirlediği «Teorik Yoğunlaşma Eğrisi», ülkelerin ihtisaslaşma durumu hakkında teorik bilgi verir. Formülün bazı sakıncaları vardır.

I. SINIFLAMALAR : İhracat ve ithalatta ürün bakımından yoğunlaşma derecesinin ölçülmesi sırasında yapılacak ilk işlem, dış ticarete konu olan emtianın belirli kriterlere göre sınırlandırılıp tanımlanması veya kısa bir deyişle hesaplama için belli bir mal sınıflamasının esas alınmasıdır. Uygulamada hesaplama esas olacak sınıflama iki şekilde yapılmaktadır (6).

a) **Başlıca (temel, geleneksel) Ürünler ve Diğer Ürünler Sınıflaması** : Bu yöntemle göre, ihracatta en yüksek paya sahip ilk 1, 2, 3, (nadiren 4 veya 5) ürün ayrı bir grup, geri kalan ihraç ürünleri de ayrı bir mal grubu olarak kabul edilir. Az gelişmiş ülkelerin (AGÜ) ihracat yoğunlaşmasından söz edildiği zaman yaygın olarak başvurulan bu sınıflama hemen hemen sadece ihracat yoğunlaşmasının hesabında kullanılmaktadır. Yoğunlaşma katsayısı bu sınıflamanın elverdiği yüzde hesaplaması (Geleneksel ürünler ihracatı/Toplam ihracat) ile bulunur. Yöntemin literatürdeki örnekleri burada ayrıca belirtmeye gerek duyulmayacak derecede çoktur.

(4) Ürün itibariyle yoğunlaşmanın ihracat istikrarsızlığını açıklayıcı bir değişken olarak alınması hakkında Bkz.: ». D. COPPOCK, *International Economic Instability*, McGraw-Hill 1962, Chapter 5; A. I. MACBEAN, *Export Instability and Economic Development*, London, G. Allen and Unwin, 1966, s. 25 ve 37 H. G. JOHNSON, *Economic Policies Towards Less Developed Countries*, London, G. Allen and Unwin Ltd., 2. B., 1968, s. 142 B. F. MASSELL, «Export Instability...», *Loc. cit.*, s. 623.

(5) Bir milli ekonominin uluslararası ticaretin gereklerine kısa sürede uyması anlamına gelen «büyüklenlik» (flexibilité) kavramı ile ürüne yoğunlaşma kavramı arasındaki yakınlık hakkında Bkz. : G. SALETTE, *La Flexibilité de l'économie*, Paris, E. Cujas, 1968, s. 224.

(6) Bkz. J. D. COPPOCK, *op. cit.*, s. 102 ve dev.

b) «Çoklu» Gruplamalar İtibariyle Sınıflama : Bu usûlde mallar geniş veya dar gruplar halinde sınıflamaya tabi tutulur. Geniş gruplamalar yerine dar gruplamalar esas alındıkça, yoğunlaşmanın ölçülmesi daha hassas (duyarlı) bir karakter kazanır. Bu amaçla, dış ticarete ilişkin milli sınıflamalar veya uluslararası sınıflamalar kullanılır. Bulunan yoğunlaşma katsayılarının kıyaslanabilir nitelikte olabilmesi için, hesaplama esas alınan sınıflamanın hem ithalat hem ihracat için geçerli olması gerekir. Eğer uluslararası kıyaslamalar da yapılacaksa, esas alınan sınıflama tüm ülkeler için kullanılabilir nitelikte olmalıdır (7). Uluslararası sınıflamalara örnek olarak, Brüksel Tarife Nomenklatürü (BTN) ve Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması (Standart International Trade Classification : SITC) verilebilir (8). Brüksel Tarife Nomenklatürü (9) Gümrük İşbirliği Konseyi (Customs Cooperation Council) tarafından, uluslararası gümrük işlerinde kolaylık ve uyum sağlamak amacıyla, nomenklatürdeki maddelerin imalatında kullanılan güdülere göre düzenlenmiş bir sınıflamadır. Bu bakımdan ekonomik analizlere pek uygun bulunmamaktadır. Buna karşılık, Birleşmiş Milletler tarafından uluslararası ticaretin daha iyi ve düzenli bir şekilde incelenmesi ve uluslar arasında ortak bir sistemin geliştirilmesi amacıyla hazırlanmış olan Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması (SITC) ekonomik analizlerde daha geniş bir uygulama alanı bulmuştur (10). Nitekim M. MICHAELY başta olmak üzere, J. D. COPPOCK ,B. F. MASSELL... gibi yazarların dış ticarete yoğunlaşma olgusunu incelerken, bu sınıflamayı esas almış olduğunu görüyoruz.

Sınıflama türü seçildikten sonra halledilmesi gereken bir başka sorun da, seçilen sınıflama içinde hangi alt -gruplamasının esas alınacağı husûsudur. Meselâ SITC emtiyayı dört ayrı kodlamaya göre sınıf-

-
- (7) M. MICHAELY, *Concentration in International Trade*, 2. B., Amsterdam North-Holland Publishing Co., 1967, s. 6.
- (8) Birleşmiş Milletler tarafından 1950 yılında hazırlanan Standart Uluslararası Ticaret sınıflandırması (U. N., *Standart International Trade Classification*, Statistical Papers, Series M, no. 10, 1951) 1960 yılında yeniden gözden geçirilerek bazı değişikliklere tâbi tutulmuştur. (U. N., *Standart International Trade Classification Revised*, 1960). Bu sınıflamanın Türkçesi İGEME tarafından Temmuz 1978'de yayınlanmış bulunmaktadır.
- (9) Customs Cooperation Council Publication, *Nomenclature for Classification of Goods in Customs Tariffs*, Brussels, 1955.
- (10) S. R. KARLUK, *Türkiye'de İhracata Yönelik Dış Ticaret Politikası ve İhracatın Yapısal Analizi*, Eskişehir ITIA yayını, Eskişehir, 1981, s. 160 ve 170.

lamaktadır (11). M. MICHAELY'ye göre bu alt-gruplamalardan hesaplama için en elverişli olanı, «uç - basamaklı» kodlamadır. (three-digit code). Nitekim, «beş - basamaklı kodlama» tüm istatistik verileri sağlayamadığı, üstelik büyük ve uzun işlemler gerektirdiği; diğer kodlamalar da birbirinden hayli farklı olan malları tek bir mal gibi gösterdiği için, hesaplamalarında, daha pratik bulunduğu «uç - basamaklı kodlama»yı kullanmaktadır (12). Bununla beraber, B. F. MASSELL ihracat yoğunlaşmasına ilişkin bir araştırmasında «uç - basamaklı»nın yanısıra, «iki - basamaklı» kodlamayı da kullanmıştır (13).

2. FORMÜLLER : Yoğunlaşma derecesi genellikle «yüzde payların kareleri toplamının kareköküne» eşit olan Gini - Hirschman yoğunlaşma katsayısı ile ölçülmektedir (14). Buna göre, bir j ülkesinin ürün itibariyle ihracat yoğunlaşma katsayısı, eğer bu katsayı C_{jx} ile gösterilirse,

$$C_{jx} = \sqrt{100 \sum_i \left(\frac{X_{ij}}{X_j} \right)^2}$$

olacaktır. Formüldeki X_{ij} sembolü j ülkesinin ihraç ettiği i malının referans dönemindeki ihracat değerini, X_j ise bu ülkenin ihraç ettiği tüm malların aynı dönemdeki ihracat değerini temsil etmektedir. M. MICHAELY formülü bu şekliyle kullanmaktadır (15). B. F. MASSELL aynı formülün daha basitleştirilmiş şeklini kullanır :

$$C = \left(\sum y_i^2 \right)^{1/2}$$

Formüldeki C ürün itibariyle yoğunlaşma (veya çeşitlenme) indek-

(11) SITC sisteminde emtia, 10 kesim (one-digit code), 52 «küme» (division) (two-digit code), 150 grup (three-digit code) ve 570 madde (five-digit code) olarak sınıflandırılmıştır. Bkz. : N. U., *Commodity Indexes for the Standard International Trade Classification*, Statistical Papers, Series M, no. 10, Newyork, 1953.

(12) M. MICHAELY, op. cit., s. 7.

(13) B. F. MASSELL, «Export concentration...», loc. cit.

(14) Bu katsayı ilk defa biraz farklı bir şekliyle Corrado GINI tarafından geliştirilmiştir. (*Variabilità e Mutabilità*, Bologna, Cuppini, 1912). Formüle günümüzdeki şeklini veren A. O. HIRSCHMAN'dir. Bu yazar sadece coğrafi yoğunlaşmayı ölçmüştür. Bkz. A. O. HIRSCHMAN, op. cit., Chapter VI ve «The Paternity of an Index», *American Economic Review*, (Sept. 1964), ss. 761-62.

(15) M. MICHAELY, op. cit., s. 8.

sini, yi sembolü i mal grubunun, toplam ihracat değeri içindeki nisbi payını göstermektedir (16).

Yoğunlaşma katsayısının başka bir şekli CNUCED'in kullandığı,

$$H_j = \frac{m}{m-100} - \frac{100}{m-100} \sqrt{\sum_{i=1}^n \left(\frac{X_i}{X}\right)^2}$$

formülüdür.

«Normalleştirilmiş Hirschman indeksi» (H) adı verilen bu formüldeki,

i : ülke indeksi,

n : ürün sayısı,

100

m : Hirschman indeksinin minimum değeri ($\frac{100}{\sqrt{n}}$)

X_i : i ürünü ihracat değeri n

X : ülkenin toplam ihracat değerini ($\sum_{i=1}^n x_i$)

temsil etmektedir (17). CNUCED, «normalleştirilmiş» Hirschman indeksinin yanısıra ayrıca «ürün itibariyle ihracat çeşitlenme indeksi» adını verdiği ve bir ülkenin ürün - ihracat yapısının, Dünya ihracat yapısından sapma derecesini ölçen bir katsayı daha kullanmaktadır. Bu iki indeksten yoğunlaşma indeksi, ihracatı «yoğunlaşık» olan ülkelerin kolaylıkla ayırt edilmesini mümkün kılmakta, çeşitlenme indeksi ise aynı rolü güçlü ihracat çeşitlenmesine sahip ülkeler bakımından yerine getirmektedir (18).

Yukarda verdiğimiz yoğunlaşma formülleri, ihracat (X) yerine İthalat değerleri (M) konarak, ithalat yoğunlaşma derecesinin ölçülmesi için de kullanılabilir. Bu takdirde meselâ M. MICHAELY'nin kullandığı Gini - Hirschman formülüne göre, ürün itibariyle ithalatın yoğunlaşma katsayısı,

(16) B. F. MASSELL, «Export Instability...», loc. cit.

(17) NATIONS UNIES, op. cit., s. 213.

(18) Ibid. «Ürün itibariyle ihracat çeşitlenme indeksi» formülü şöyledir :

$$S_j = \frac{\sum_i |h_{ij} - h_i|}{2}$$

Formüldeki h_{ij} , i ürününün j ülkesi toplam ihracatındaki payını, h_i i ürününün toplam Dünya ihracatındaki payını; S_j çeşitlenme indeksini göstermektedir.

$$C_{jm} = \sqrt[100]{\sum_i \left(\frac{m_{ij}}{m_j}\right)^2}$$

olacaktır (19).

Gini-Hirschman yoğunlaşma katsayısı, toplam ihracat veya ithalat için bir bütün olarak hesaplandığı gibi, bunların herbiri içinde belli bir ürün kategorisi veya birkaç kategori tecrit edilerek o kategoriler için de ayrıca hesaplanabilir (20).

Bir ülkenin ihraç ettiği mal sayısı ne kadar fazla ise ve ihracat bu mallar arasında ne kadar dengeli (veya çeşit) dağılmışsa, Gini-Hirschman yoğunlaşma katsayısı da o kadar düşük değer alır. Başka bir deyişle, ihraç etmek üzere belli sayıda mal üreten bir ülke, kaynaklarını bu mallar arasında, eşit dağıttığı ölçüde, yoğunlaşma katsayısı da düşer. M. MICHAELY'nin kullandığı formüle göre, katsayının alabileceği en yüksek değer 100'dür ve ihracatın tek bir maldan oluşması durumunu ifade eder. Eğer potansiyel olarak ihraç edilebilir en yüksek ürün sayısı n ise, katsayının mümkün olan en düşük değeri,

$$\frac{100}{\sqrt{n}}$$

olacak ve ülkenin ihracat gelirinin tüm ihraç ürünlerinden çeşit (dengeli) şekilde sağlandığı anlamına gelecektir. Bu takdirde SITC'nin üç-basamaklı sınıflamasına göre en yüksek ürün sayısı 150 olduğundan,

(19) Gini-Hirschman formülü, şekli ne olursa olsun dış ticarete yoğunlaşmanın ölçülmesinde geniş tercih gören bir formüldür. Bununla beraber literatürde aynı amaca yönelik başka yöntemlerinde kullanıldığı bir gerçektir. Meselâ önem itibarıyla ilk, 1, 2, 3, ... ürünün ihracat içindeki nisbi payı yoğunlaşma hakkında fikir verebilir. Bir başka yoğunlaşma göstergesi de CHANG'ın «uzmanlaşma katsayısı»dır. Bu katsayı üç temel ihracat kategorisi toplamının, yekûn ihracata oranlanması ile bulunur (A. F. DIAZ, «Les Pôles de développement et le commerce extérieur», *Economie Appliquée*, C. XXII, no. 1-2, 1969). Özellikle az gelişmiş ülkelere ilişkin dinamik analizlerde bazı araştırmacılar ihracatın çeşitlenme derecesini temel ürünlerle (produits principaux) ikinci ürünlerin (produits secondaires) artış hızlarını kıyaslayarak değerlendirmektedir. Bu yöntem AGÜ'lerin ihracat performansının «ikinci» ürünlerin ihracat artışına bağlı olduğu varsayımına dayanmaktadır. Meselâ GATT ihracat çeşitlenmesini geleneksel (temel) ürünlerin ihracat gelirleri artış hızı ile toplam ihracat gelirleri artış hızı arasındaki farkla ölçmektedir. (Bkz. : GATT, «Note sur l'évolution des recettes d'exportation des pays peu développés», *Le Commerce International*, 1965, ss. 22-36 ve B. A. de VRIES, *Résultats obtenues en matières d'exportation par les pays en voie de développement*, Paris, Dunod, 1969, s. 7 ve dev.).

(20) Hindistan ekonomisi için bu tür bir hesaplama yapılmıştır : J. N. BHAGWATI and P. DESAI, *India (Planning for Industrialization, Industrialization and Trade Policies since 1951*, Oxford University Press, London, 1972, s. 429.

gerek ihracat gerekse ithalat için mümkün olan en düşük yoğunlaşma katsayısı yaklaşık 8.2 değerini alacaktır (21). Öte yandan, yoğunlaşma katsayısının alacağı değer, kullanılan sınıflama türüne de bağlıdır. Özellikle ürünleri «kümeleştirme» (aggregation) çapı büyük tutulduğu ölçüde katsayının değeri büyük olacaktır. Zira, ürünleri «kümeleştirme» çapı genişledikçe, birbirinden nisbeten farklı olan ürünler aynı ürün kategorisi içinde toplanmış olacaktır (22), (23).

3. «TEORİK YOĞUNLAŞMA EĞRİSİ : İhracatın (veya ithalatın) tüm ihraç (veya ithal) ürünleri arasında eşit şekilde dağılması varsayımı altında, Gini-Hirschman yoğunlaşma katsayısının değeri (C), eğer ihracat (veya ithalat) ürün sayısı n ise,

$$C = \sqrt{\frac{n}{n^2}} \quad \text{veya} \quad \frac{1}{\sqrt{n}}$$

olacak ve esas alınan sınıflama düzeyine («kümeleştirme» çapına) bağlı olarak ve teorik bakımdan 1 ile sonsuz -küçüklük arasında değer alabilecektir (Bkz. Tablo : I). Bu tablodaki değerler veya $C = 1/\sqrt{n}$ fonksiyonunun belirlediği eğri, «teorik» (veya ideal) yoğunlaşma durumlarını ifade etmektedir. Yani bir ülkenin gerçek yoğunlaşma katsayısına, teorik eğri üzerinde tekabül eden n değeri o ülkenin, meselâ ihracat ürün sayısı hakkında teorik bilgi vermiş olacaktır. Bunu bir örnekle gösterelim: M. MICHAELY'ye göre Türkiye'nin 1954 yılına ait ihracat ürün yoğunlaşma katsayısı 39,7'dir. «Teorik yoğunlaşma eğrisi» üzerinde bu rakama tekabül eden ürün sayısı 6-7'dir. Oysa aynı kaynağa göre Fransa'nın ihracat ürün yoğunlaşma katsayısı 18,0; buna tekabül eden ürün sayısı da 30'dur. O halde

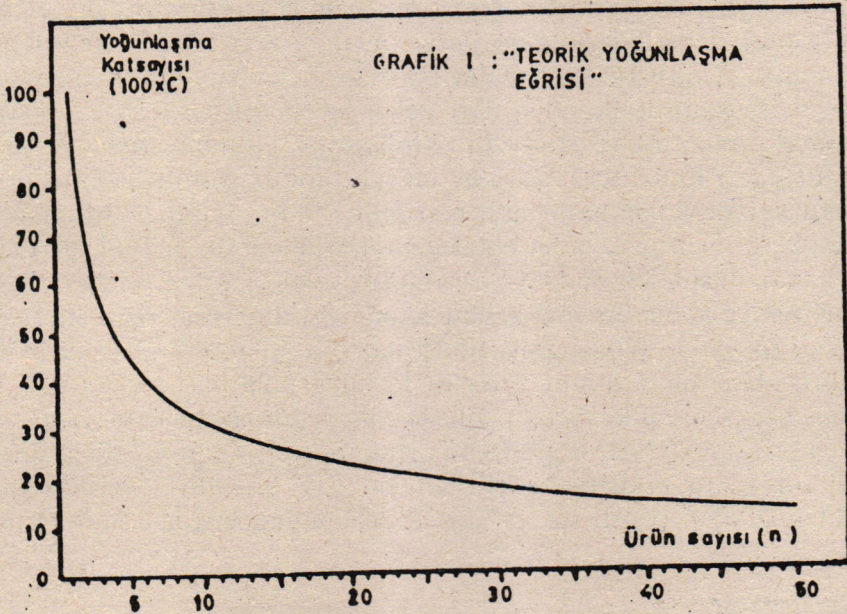
(21) M. MICHAELY, op. cit., s. 8.

(22) B. F. MASSELL, «Export Concentration...», loc. cit., s. 52. Katsayının yorumu hakkında ayrıca Bkz: B. F. MASSELL, «Export Instability...», loc. cit., s. 175.

(23) Anlatımda kolaylık sağlamak amacıyla sadece ihracat üzerinde yaptığımız bu açıklamalar, kuşkusuz ithalat için de geçerlidir.

TABLO I : YOĞUNLAŞMA KATSAYISININ (C) ÜRÜNLERİN (n) EŞİT PAYA SAHİP OLMASI VARSAYIMI ALTINDA, ALDIĞI TEORİK DEĞERLER

n	C	n	C	n	C
1	1,000	10	0,316	100	0,100
2	0,707	20	0,224	200	0,071
3	0,577	30	0,183	300	0,058
4	0,500	40	0,158	400	0,050
5	0,447	50	0,141	500	0,045
6	0,408	60	0,129	600	0,041
7	0,378	70	0,120	700	0,038
8	0,354	80	0,112	800	0,035
9	0,333	90	0,105	900	0,033
				1000	0,032
				2000	0,022
				3000	0,018

bir soyutlama yaparak, kıyaslamalı üstünlükler teorisine göre Türkiye 6-7 üründe ihtisaslaşmışken, Fransa'nın yaklaşık 30 üründe ihtisaslaşmış olduğunu söyleyebiliriz. «Teorik yoğunlaşma eğrisi»nin bir başka faydası da, başlangıçta, ihracat ürünlerinde sağlanan sayıca artışlar katsayı değerinde önemli düşmelere sebep olurken, çeşitlenme derecesinin arttığı ileri aşamalarda katsayının rijit bir karakter kazandığını göstermesidir. Meselâ yoğunlaşma katsayısı, ihracat ürün sayısı 1'den 2'ye çıktığında, 1.0'dan 0.707'ye (24) düşerek 0.3 puan birden kaybederken, ihracat ürün sayısı 100'den 200'e yükselirken (yani ihracata 100 yeni ürün ilâve edildiğinde), 0.1'den 0.071'e değişerek sadece 0.03 puan kaybetmektedir.

4. GINI - HIRSCHMAN YOĞUNLAŞMA KATSAYISININ SAKINCALARI : M. MICHAELY, Gini - Hirschman formülüyle hesaplanan bir yoğunlaşma katsayısının başlıca üç sakıncayı peşi - sıra sürüklediğini belirtir (25) :

a) Birinci sakınca ticarete konu olan malların ikame gücüne ilişkin bulunmaktadır. Mallar esas alınan sınıflama ölçeğine göre bir defa sınırlanıp tanımlanınca, herbir mal grubu diğerinden aynı derecede farklı kabul edilmiş demektir. Oysa, bu ürünlerden bazıları diğerlerini çok iyi ikame edebildikleri halde, başka ürünler aynı ikame gücünü göstermeyebilir. M. MICHAELY, daha önce sözünü ettiğimiz «kümeleştirme» (aggregation) işleminden ileri gelen bu sakıncaya örnek olarak, Finlandiya ihracatını vermektedir. Finlandiya, bilindiği gibi kâğıt ve orman ürünleri ihracatçısı bir ülke olarak tanınır. Bu ürün kategorisinin kendi içindeki dağılımı hayli çeşitlidir. Yalnız bundan dolayıdır ki Finlandiya, ihracatı çok daha heterojen olan ülkelerin yoğunlaşma katsayısı kadar düşük bir katsayıya sahiptir. Öte yandan, bütün ihracat ürünleri tek ve geniş bir mal grubu içinde yer almasına rağmen, ürünleri bu grup içinde hayli çeşitlenmiş olan bir ülke, esas itibarıyla tek ürün ihracatçısı olup bunun yanı sıra farklı gruplardan birkaç mal ihracat eden başka bir ülke kadar, yüksek bir yoğunlaşma katsayısına sahip olacaktır (26). J. D. COPPOCK ürünleri sınıflandırma türünün istatistik sonuçlara etkisini belirtirken, buğday örneğini vermektedir: Şöyle ki buğdayın çeşitli tip ve «grade»leri daima buğday olarak sınıflandırılır.

(24) M. BYE eşit paya sahip iki ürün ihrac edilmesi durumunda katsayı değerinin 50 (yani 0.50) olacağını belirtiyor. Oysa, 70.7 (yani 0.707) olması gerekir: M. BYE, *Relations économiques internationales*, Paris, Dalloz, 1965, Notes sur les tableaux XII et XIII.

(25) M. MICHAELY, op. cit., s. 9 ve dev.

(26) B. F. MASSELL, «Export Concentration...» loc. cit., s. 52.

landırılırken, pratik bakımdan aynı girdilerle üretilen mamul ürün tipleri, farklı ürün olarak sınıflandırılmaktadır (27).

Kaydetmemiz gerekir ki bu sakınca doğrudan - doğruya SITC'a atfedilemez (28). Zira, hangi sınıflama kabul edilirse edilsin, bu sakınca kendini mutlaka gösterecektir. (29).

b) Yoğunlaşma katsayısının hesaplanmasında karşılaşılan ikinci sakınca, ürün sınıflamasında «n.e.s.» (başka yerde adı geçmeyen) ürün grubunun da yer alması ve bu gruba ait değerler çok defa büyük miktarlara erişebilmektedir. Üstelik «n.e.s.» grubu sanayi ürünleri kısmında daha büyüktür. Dolayısıyla, ihracatında sanayi ürünleri fazla olan ülkelerin yoğunlaşma katsayısı, olduğundan daha yüksek hesaplanacaktır.

c) Sonuncu sakınca, hesaplamalarda genellikle mal ticareti hesabı katılarak hizmet ticaretinin göz önüne alınmamasıdır. Şüphesiz bu sakınca hizmet ticareti de nazara alınarak kolaylıkla giderilebilir. Bununla beraber, M. MICHAELY'nin belirttiği gibi, sözkonusu ihmal, hizmet ithal ve ihracı mal ticaretine oranla çok defa küçük değer aldığı için, birçok ülke bakımından esash bir mahzur teşkil etmemektedir.

B. DIŞ TİCARETTE ÜRÜN YOĞUNLAŞMASI HAKKINDAKİ BAŞLICA ARAŞTIRMA VE GÖZLEMLER

I. BAŞLICA ARAŞTIRMALAR : Dış ticaretle ürün yoğunlaşması hakkında ilk kapsamlı çalışma, daha önce de değindiğimiz gibi M. MICHAELY tarafından yapılmıştır. Bu yazarın etüdü Dünya ülkelerinin yarısından azını kapsamakla beraber, araştırma konusu ülkelerin ticareti Dünya ticaretinin yaklaşık yüzde 80'ini oluşturduğu için, sonuçları tüm ülkelere şumüllendirilebilir niteliktedir. Yazar bu çalışmasında, uluslararası ticaretin savaş - sonrası sarsıntılarından kurtulup normal kanallarda cereyan ettiği ve «devrevi» etkilerin bulunmadığını kabul ettiği 1954 yılı için 44 ülkenin ihracat ve ithalat ürün - yoğunlaşma katsayılarını hesaplamıştır.

(27) J. D. COPPOCK, op. cit., s. 102.

(28) M. MICHAELY'ye göre bu sakıncanın giderilmesi teorik olarak mümkünse de pratikte mümkün değildir. Bkz. : M. MICHAELY, op. cit., s. 9.

(29) Bununla beraber B. F. MASSELL, SITC'ın sanayi ürünlerinde primer ürünlerle oranla daha «rafine» bir sınıflama içerdiğini kaydeder. Dolayısıyla, primer ürün ihraç eden ülkelerin ihracatı, oğlğundan daha yüksek bir yoğunlaşma gösterecektir (B. F. MASSELL, «Export Concentration...» loc. cit., s. 53).

M. MICHAELY'den sonraki araştırmaların genellikle sadece ihracattaki yoğunlaşma olgusu üzerinde durdukları görülmektedir. Meselâ J. D. COPPOCK, genellikle 1957 yılına ait kullanılabilir verileri bulunan 78 ülkenin, sadece ihracat yoğunlaşma indekslerini hesaplamıştır. Bu yazarın «geniş» SITC sınıfları ve Hirschman yoğunlaşma indeksini kullanarak hesapladığı indeks değerleri 41.6 ile 96.4 arasında değişmektedir (30).

Ihracatta rn yoğunlaşmasına ilişkin hesaplamalar, genellikle yoğunlaşmanın ihracat istikrarsızlığında oynadığı rolü değerlendirmek amacıyla yapılmaktadır. Gerek J. D. COPPOCK'un gerekse B. F. MASSELL'in 1959 yılı ve 36 ülke için yaptığı etüd, ihracat ürün yoğunlaşma katsayılarının bir - basamaklı (C_1) ve üç - basamaklı (C_3) SITC grupları için ayrı ayrı hesaplanmış olması bakımından ilgi - çekicidir. Gini - Hirschman yoğunlaşma formülüne göre hesaplanmış olan katsayı değerleri, C_1 : 1.0 — 0.431 ve C_3 : 0.991 — 0.160 arasında değişmektedir (31). G. K. HELLEINER, yoğunlaşma katsayısını, aynı zamanda dinamik açıdan da gözlemlemekte ve 7 ülkenin 1954 ve 1966 yıllarına ait kıyaslamalı katsayılarını vermektedir: Bu dönem içinde meselâ Gana'nın katsayısı 0.835'den 0.677'ye. Brezilyanın ki 0.612'den 0.471'e düşmüştür (32).

Nihayet UNCTAD'ın da ihracatta ürün yoğunlaşması hakkında geniş kapsamlı hesaplamalar yaptığını görüyoruz. Bu Teşkilat'ın 1962 ve 1968 yılı için, «normalleştirilmiş» Hirschman indeksini kullanarak yaptığı hesaplama 119 ülkeyi kapsamakta ve etüd konusu ülkeler gelişmiş ve az - gelişmiş ülke gruplarına göre ve AG grubu da kendi içinde nüfus başına gelir kriterine göre ayrıca gruplandırılmış bulunmaktadır (33).

2. TEMEL GÖZLEMLER : Çeşitli ülkelere ait ithalat ve ihracat ürün yoğunlaşma katsayılarının incelenmesi,

- ihracatın ithalattan genellikle daha yoğunlaşık olduğunu,
- ihracat ürün yoğunlaşması bakımından ülkeler arasında, ithalat ürün yoğunlaşmasına oranla çok daha geniş farklılıklar bulunduğunu (34),

(30) J. D. COPPOCK, op. cit., Appendixe Tabló A-2, Column *26.

(31) B. F. MASSELL, «Export Concentration...» loc. cit.

(32) G. K. HELLEINER, op. cit., s. 90.

(33) NATIONS UNIES, op. cit, s. 211, Tabló : 4.10.

(34) M. MICHAELY, op. cit., s. 12 ve dev.

— önemli sayıda ülkenin zamanla daha çeşitlenmiş bir ihracat ürün yapısına kavuştuğunu (35). göstermektedir.

a) M. MICHAELY'nin gözlemlerine göre, genellikle ülkeler ihracatta ithalata oranla daha yüksek bir ürün yoğunlaşma katsayısına sahiptir: Yazarın 1954 yılı ürün yoğunlaşma katsayılarını hesapladığı 44 ülkeden 39'u ihraç ürünlerinde ithal ürünlerine oranla daha yüksek bir yoğunlaşma katsayısına sahip olup tüm ülkelerin ihracat yoğunlaşma katsayılarının ithalat yoğunlaşma katsayılarına oranları (C_x / C_m) ortalaması yaklaşık 2'dir. Bu rakam, Dünya ticaretinde ihracatın ithalattan iki kat daha yoğunlaştığı anlamına gelir. İhracatın, ithalattan daha yüksek bir yoğunlaşma göstermesini ekonomik teoride hâkim olan «notion»la uyumlu bulan MICHAELY buna, az da olsa istisnalar çıkmasını «şaşırtıcı» bulmaktadır (36).

b) İhracat — ürün yoğunlaşma derecesi ülkeler arasında, ithalat ürün yoğunlaşmasına kıyasla çok daha geniş farklılıklar göstermektedir. Gerçekten M. MICHAELY'nin hesaplarına göre 44 ülkenin ürün yoğunlaşma katsayıları, ihracatta 16.9 ile 98.8 arasında değişirken ithalatta sadece 15.6 ile 30.5 aralığında değer almaktadır. «Nisbi dağılım katsayısı» (measure of relative dispersion) ihracat yoğunlaşma katsayıları serisi için 0.44 iken, ithalat için 0.18'dir. İhracat ürün yoğunlaşma katsayılarının bir ülkeden diğerine önemli farklılıklar göstermesi olgusu, B. F. MASSELL'in çalışmasında da doğrulanmaktadır. Nitekim bu yazarın verdiği yoğunlaşma katsayıları 0.16 ile 0.99 arasında değişiyor. Ancak hemen kaydedelim ki B. F. MASSELL'in çalışması, ihracatın bu özelliğinin, hesaplama esas alınan sınıflamadan etkilendiğini de gözler önüne sermektedir. Nitekim, SITC'in bir-basamaklı sınıflamasına göre hesapladığı ihracat yoğunlaşma katsayıları 1.0 ile 0.43 arasında değer almaktadır (37). Öte yandan, UNCTAD'ın hesapladığı 1968 yılı ihracat yoğunlaşma katsayılarının incelenmesi gösteriyor ki bu katsayıların dağılımı (dispersion) ülkelerin ekonomik gelişme seviyesine de bağlı bulunmaktadır. Nitekim, İslanda hariç 25 gelişmiş ülkede ihracat yoğunlaşma katsayısı 0.068 - 0.363 arasında değişirken, geri kalan 94 az - gelişmiş ülkede 0.14'den 0.999'a kadar yükselebilmektedir (38).

(35) G. K. HELLEINER, op. cit., s. 89 ve NATIONS UNIES, op. cit., s. 211.

(36) İthalatı, ihracattan daha yoğunlaştıkları olan ülkeler, Japonya, Yugoslavya, İtalya, A.B.D. ve Fransa'dır. Bkz. : M. MICHAELY, op. cit., s. 12.

(37) B. F. MASSELL, «Export Concentration...» loc. cit.

(38) NATIONS UNIES, op. cit., s. 211.

c) Nihayet, önemli sayıda ülkenin ihracat - ürün yoğunlaşması zaman içinde azalmış, bu ülkeler gittikçe daha çeşitlenmiş bir ihracat ürün yapısına kavuşmuştur. G. K. HELLEINER bu gelişmeyi 1954 ve 1966 verilerine göre ve aralarında Gana, Kolombiya, Brezilya gibi ülkelerin bulunduğu 7 az - gelişmiş ülkeyi örnek alarak göstermektedir. (39). 1962 ve 1968 yıllarına ait UNCTAD verileri üzerinde şahsen yaptığımız bir inceleme -verileri bulunmayan Sosyalist Blok hariç- Dünya ülkelerinin yaklaşık yarısında ihracat yoğunlaşma katsayılarının düşme kaydettiği yani, birçok ülkenin daha çeşitlenmiş bir ihracat yapısına kavuştuğu sonucunu vermektedir. Başarı oranı gelişmiş veya az - gelişmiş ülke gruplarında hemen hemen aynıdır. Ancak üç önemli noktayı hemen belirtmemiz gerekir :

i) Göz önüne aldığımız dönem (1962 - 68), HELLEINER'ın döneminden (1954 - 66) daha kısadır.

ii) İhracat ürün yoğunlaşma katsayısındaki azalmalar, her ülkede yapısal bir değişmeye işaret olacak derecede fazla değildir. Bu bakımdan, değişme yönü yanında değişme miktarlarını da hesaba katan veya belli miktardaki azalışları anlamlı telakki eden (meselâ katsayıdaki azalışları «teorik yoğunlaşma eğrisi» üzerinde değerlendiren) bir etüdün çok iyimser sonuçlar vermemesi muhtemeldir.

iii) Gelişmiş ülkelerin ihracatı çeşitlendirme yönünde gösterdiği başarı, AGÜ'lerinkine kıyasla çok daha önemli olabilir. Zira daha önce «teorik yoğunlaşma eğrisi»ni açıklarken belirttiğimiz gibi, ihracatı zaten ileri derecede çeşitlenmiş bir ülkenin yoğunlaşma katsayısındaki ufak düşmeler, nisbeten daha büyük sayıda yeni ürünün ihracata katıldığı anlamına gelmektedir.

S O N U Ç

Dış ticarete ürün yoğunlaşmasının analizinde başta M. MICHAELY, A. O. HIRSCHMAN olmak üzere B. F. MASSELL, J. D. COPPOCK, S. KUZNETS, W. BRAINARD ve R. N. COOPER gibi iktisatçılarla UNCTAD'm katkıları büyük olmuştur. Ancak, dış ticaret teorisinde çok faydalı görünen bu kavramın bütün yönleriyle ve kapsamıyla incelenmiş olduğunu ileri süremeyiz.

Dış ticaret yoğunlaşma katsayıları, gerek ulusal gerekse uluslararası planda yorumlanırken, «teorik yoğunlaşma eğrisi» mutlaka göz önünde tutulmalıdır. Çünkü bu katsayılardaki aynı miktardaki değişmeler, her zaman ve her yerde aynı derecede bir yoğunlaşma veya çeşitlenme artışını ifade etmemektedir.

(39) G. K. HELLEINER, op. cit., s. 90.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- COPPOCK, (J.D.) **International Economic Instability**, McGraw - Hill, 1962 .
- GATT «Note sur l'évolution des recettes d'exportation des pays peu développés», **Le commerce international**, 1965, iç., ss. 25 - 36.
- HELLEINER, (G. K.) **International Trade and Economic Development**, Penguin Books, Cox and Wyman Ltd., 1972, 164 s.
- KARLUK, (S. R.) **Türkiye'de İhracata Yönelik Dış Ticaret Politikası ve İhracatın Yapısal Analizi**, Eskişehir, 1981, XX -453 s.
- MASSELL, (B. F.) «Export Concentration and Fluctation in Export Earnings», **American Economic Re.**, C. 54, no. 1. (Mar. 1964), ss. 47-63.
- ID. «Export Instability and Economic Structure», **American Economic Re.**, C. 60, no. 4, (sep. 1970), ss. 618-630.
- MICHAELY, (M.) «Concentration of Exports and Imports : An international Comparison», **Economic Journal**, C .60, no. 272, Déc. 1958, ss. 722-36.
- ID. **Concentration in International Trade**, Amsterdam, North Holland Pub. Co., 1962, (2. B., 1967), VII -167 s.
- O. N. U. **Manuel de Statistiques du commerce international et du développement**, Newyork, 1972.
- VRİES, (B.A.de) **Résultats obtenus en matières d'exportation par les pays en voie de développement**, Paris, Dunod, 1969, X -93 s.